

Bu Sayıda

Praksis olarak "Ermeni Meselesi" üzerine bir dosya hazırlama kararı aldığımızda bir kaygımız vardı. Bizim yapacağımız gibi pek çok araştırmacı, yazar, akademisyen, sanatçı, dergi, politik grup vs. 1915'in yaklaşan 100. yıldönümü vesilesiyle konuya özel önem verecekti. Neticede 2015 yılı içerisinde Ermeni Meselesi'ni konu edinen pek çok kitap, makale, özel sayı, belgesel film, sergi, panel vs. düzenlenecekti; kamuoyunun konuyla ilgili bir doygunluğa ulaşmasından ve açıkçası söyleyeceğimiz sözün o yoğunlukta kaybolup gitmesinden endişe duyuyorduk.

Bu endişelerimize rağmen sayıyı yine de çıkarmak istedik. *Praksis* olarak modern zamanlarda bu topraklarda yaşanan en büyük trajedinin yıldönümünü atlamamamız, gündemde tutulmasına bir biçimde katkı yapmamız gerektiğini düşündük. İkincisi, 2015'te 1915'e dair tartışmaların daha önce olduğu gibi milliyetçi ve liberal yaklaşımların egemenliği altında yürüyeceğini varsaydığımız için tarihsel materyalist bir perspektife yer açmaya çabalamanın anlamlı olacağı kabulünden hareket ettik.

2015'in son çeyreğine girmekte olduğumuz şu günlerde üzülerek görüyoruz ki ilk öngörümüz doğru çıkmadı; Türkiye'de gerek genel olarak Ermeni Meselesi'ne, gerekse Büyük Felaket'e ilişkin akademik faaliyetler ve genel kamuoyundaki tartışmalar gerektiği kadar canlı olmadı. Evet, konuyla ilgili iyi kitaplar yayınlandı ve yayınlanmaya devam ediyor, anma toplantıları yapıldı, dergiler özel sayılar çıkardılar, sergiler, başka etkinlikler oldu. Ama bunların yoğunluğu tarihsel olayın önemi ve büyüklüğüne denk düşmedi. Dahası, politik alanda da istenilen canlılıkta bir tartışma gerçekleşmedi. İktidar partisi seçim yılında daha önemli öncelikleri olduğunu kanaat getirerek Büyük Felaket'in yıldönümüne karşı Çanakkale Savaşları'nı öne çıkarmayı tercih etti. Genel olarak seçim politizasyonu Büyük Felaket'in yeterince canlı ve doyurucu bir biçimde tartışılmasına izin vermedi.

Neticede elinizdeki sayıyı yapma kararımızın yerinde olduğu ortaya çıktı. Elbette bir dosyayla ülkede 1915'e dair tartışmaların seyrini değiştirmeyi ummuyoruz. Fakat hem akademik hem de politik düzeyde hakim pozisyonlara eleştirel bakan, yaşanan kutuplaşmaların dışında kalmaya çalışan ve en önemlisi tarihsel materyalist perspektiften hareket eden bir dosyanın kayda değer bir müdahale teşkil edeceği kanısındayız.

Dosyamızdaki yazılar kabaca üç grup oluşturuyor. Birinci grupta, tarihyazımına odaklanan, Büyük Felaket'in ve öncesinde Ermenilerin tarihinin nasıl ele alındığını eleştirel bir gözle değerlendiren Bedross Der Matossian'ın ve Yaşar Tolga Cora'nın yazıları var. İkinci grup, Anadolu Ermeniliğinin mahvedilişine siyasal iktisat perspektifinden bakan üç yazıdan mürekkep. Bu üç yazı, Büyük Felaket'in ekonomik sonuçlarına dikkat çekerken, özellikle de Anadolu'dan sürülen ya da öldürülen Ermenilerin mallarını, yani emvâl-i metruküeyi tartışıyorlar. Son olarak, kimlik, hatırlama, yüzleşme gibi temalar etrafında Büyük Felaket'in güncelliğinin peşine düşen bir yazı ve aşağı yukarı aynı konulara değinen bir forumumuz var.

İlk yazımız Bedross Der Matossian'ın "Yüzüncü Yıl Arifesinde Ermeni Soykırımı'nın Tarihyazımı: Süreklilikten Olumsuzluğa" adlı makalesi. Der Matossian dergimiz için kaleme aldığı bu yazısında tarihyazımında Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ermenilerin maruz kaldığı sürgün ve katliamları soykırım olarak değerlendiren tarihçiler arasındaki görüş anlaşmazlıklarına odaklanıyor. Der Matossian soykırıma ilişkin gündemde olan açıklama biçimlerini esasen 3 ana eksen etrafında inceliyor: i) soykırımda dinin ya da milliyetçiliğin rolünü öne çıkaran ve Osmanlı devletinin 19. yüzyılın sonlarındaki çeşitli Ermeni karşıtı politikalarıyla 1915 arasında bir süreklilik olduğunu varsayan açıklamalar; ii) soykırımı Osmanlı devletinin diğer bazı etnik gruplara karşı da uyguladığı etnik temizlik ve demografik mühendislik uygulamalarının aşırı bir biçimi olarak değerlendiren açıklamalar; iii) soykırımı önceden tasarlanan bir planın değil de Ermeni karşıtı ama doğrudan bir cinayet amacı taşımayan çeşitli adımların belirli bir konjonktürde ve savaş koşullarında birikimli bir biçimde radikalleşmesinin sonucu olarak gören ve olumsuzluğu öne çıkaran açıklama biçimleri. Der Matossian makalesinde bu açıklama biçimleri arasından hangisini

yeğlediğini açıkça belirtmiyor ancak bir dizi önemli ve geliştirilmeye muhtaç sorun alanına işaret ediyor. Bunlar arasında, soykırımı yekpare bir süreç olarak görmeyen mikro-tarihsel bir yaklaşımın geliştirilmesine özel önem veriyor. Ermeni Meselesi'nin aşırı politikleşmiş bir biçimde tartışıldığı ülkemizde, Der Matossian'ın yaptığı türden serinkanlı analizleri önemsiyor ve sayımızı onun makalesiyle açıyor.

Dosyamızın ikinci yazısı yine tarihyazımı üzerine. Büyük Felaket boyutu ve sonuçları itibarıyla müthiş bir olay olduğu için Osmanlı Ermenilerine dair tarihçilik üzerinde olumsuz bir etkisi de olmuş ve 1915 öncesi Ermenilerin tarihi de büyük ölçüde etnik çatışma ve şiddet ekseninde yazılmıştır. İkinci olarak, aralarındaki sınıfsal, kültürel, mekânsal vb. farkların gözardı edilerek Ermenilerin yekpare bir toplumsal grup olarak ele alınması da tarihyazımında sık görülen bir eğilimdir. Yaşar Tolga Cora "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği" adlı makalesinde bu iki soruna da değiniyor ve bu sorunları aşmak için çeşitli yollar öneriyor. Bu yollar arasında Ermeni köylüleri arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkları ele almak ve Doğu Anadolu'daki Kürt-Ermeni ilişkilerini etnik gerilimin ötesine geçen bir eksende tartışmak yer alıyor. Ermeni kentli sınıflarına dair tarihçiliği de eleştiren Cora, Ermenilerin diğer gayrimüslimlerle birlikte Osmanlı ticaret hayatını ellerinde bulundurdıklarına, Müslümanların ekonomik hayattan büyük ölçüde dışlandığına ve imparatorluğun son demlerinde Ermenilerin Müslümanlar hilafına zenginleştiklerine dair önkabullerin sorgulanması gerektiğini ileri sürüyor. Cora'nın makalesi sadece Osmanlı Ermenilerinin sosyal ve ekonomik tarihine dair yerleşik yargılara eleştirel gözle baktığı için değil bunu yaparken hem Osmanlı belgelerini hem de Ermenice kaynakları kullandığı için de önemli. Arşiv kaynaklarını çeşitlendirmek Osmanlı Ermenileri üzerine olan tarihçiliği güçlendirmenin en önemli yollarından biri olarak görünüyor ve Cora'nın makalesi bunu iyi biçimde örnekliyor.

Dosyadaki ikinci grup yazılar Büyük Felaket'in ekonomik boyutuna ve sonuçlarına odaklanıyorlar. Bu gruptaki ilk yazı, Pınar Kaya Özçelik'in "İlk Birikim Sorunsalı Bağlamında Türk Ulus Devletinin Kurulma Sürecinde Gayrimüslim Azınlıklar" adlı yazısı. Ermenilerin yaşadıkları yerlerden sürülmelerinin önemli sonuçlarından biri de geride bıraktıkları mallardır. Bölgeden bölgeye farklılıklar arz etmekle birlikte bu mallar esasen özel şahısların eline geçti ve böylece büyük bir sermaye ve mal transferi gerçekleşmiş oldu. Kaya Özçelik bu büyük transferi "ilk birikim" kavramı çerçevesinde ele alıyor. Yazara göre dünya ekonomisiyle bir yarı-periferi ülke olarak entegre olmanın olumsuz sonuçlarıyla boğuşan Osmanlı devleti milli bir burjuvazinin yaratılması amacına yönelik olarak gayrimüslimlerin mülksüzleştirilmesi sürecinde aktif rol oynadı ve bu sürecin neticesinde devlet müdahalesi yoluyla zenginleşmiş ve ciddi bir sermaye birikimi yapmış bir Müslüman burjuva sınıfı ortaya çıktı. Kaya Özçelik'in yazısı sadece gayrimüslimlerin mülksüzleştirilmesine odaklanmıyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalizmiyle nasıl eklemlendiğine ve bunun yarattığı çeşitli sonuçlara dair uzun bir tartışma da içeriyor. Yazı ayrıca "ilk birikim" kavramının Marksist literatürde nasıl ele alındığını da tartışıyor ve kavramın imparatorluğun son dönemindeki iktisadi ilişkileri anlamakta neden anahtar bir kavram olarak alınması gerektiğini gösteriyor. Osmanlı tarihinin son bölümlerine denk gelen ve aralarında Büyük Felaket'in de bulunduğu çeşitli etnik çatışma, sürgün, nüfus değişimi ve katliamların iktisadi anlamını kavramak için "mülksüzleşme" ve "ilk birikim" kavramları epeyi açıcı olacak gibi görünüyor; Pınar Kaya Özçelik'in yazısı bunu doyurucu biçimde gösteriyor.

Ömer Turan ve G. Gürkan Öztan'ın "Erken Cumhuriyet Döneminde İnkârcılık, Erevân-i Metrûke ve Devlet Kapasitesi" adlı yazısı şu soruyu soruyor: Ankara hükümeti Büyük Millet Meclisi'nin (BMM) açılış döneminde Ermenilerin başına gelenlerin vahametini kabul etme eğilimindeyken ne oldu da müteakip yıllarda inkârcı bir politika benimsendi? Turan ve Öztan bu soruya cevap ararken ana eksene "emvâl-i metrûke"yi, yani yerlerinden edilen ve öldürülen Ermenilerin mallarını oturtuyor. Yazarlara göre erken dönemlerde, savaş sonrası oluşan İttihatçılık karşıtlığının, İttihatçılıktan ayrışma çabasının ve uluslararası meşruiyet arayışının etkisiyle Ermeni tehciri esnasında yaşananları kınayıcı bir dil tutturan Mustafa Kemal ve Ankara hükümeti 1921'den itibaren bu

tavnnndan uzaklaşır. Bunda rol oynayan ana etmen Ermeni mallarına el konulması sürecinin ve çeşitli yollarla malların iadesinden kaçınmanın devlet kapasitesinin ne denli artıracığının farkına varılmasıdır. Malların iadesini engellemenin etkili yollarından biri doğal olarak Ermenilerin başına gelenlerin trajik niteliğini inkâr etmek olacaktır. Dahası, emvâl-i metruklerin hatın sayılır bir miktan özel şahısların eline geçtiği için bu transfere göz yumulması hem yeni rejimin tevarüs ettiği milli burjuvazi hedefi yaratma hedefi açısından hem de rejimin toplumsal meşruiyetini artırmak açısından gayet kullanışlıdır. Turan ve Öztan'a göre 1921'den itibaren yavaş yavaş inşa edilen inkârcılık *Nutuk*'ta en net bir ifadesine kavuşur; artık 1915 tehirci hatırlanmamakta, asıl mazlum ve mağdur olanın Türkler olduğu kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde vurgulanmaktadır. Turan ve Öztan'ın yazısı mütareke döneminden 1930'lara dek uzanan bir söylemsel dönüşümü izlerken, bunu salt ideolojik etmenlere bağlamak yerine mülkiyet ilişkilerine ve Ermeni mallarının devlet kapasitesiyle bağıntısına yoğunlaşarak yapıyor. Yazıyı erken cumhuriyet döneminde rejimin ideolojisinin çözümlenmesine yönelik çalışmalara kayda değer bir katkı olarak görüyoruz.

Ermeni mallarının akıbeti üzerine yoğunlaşan diğer yazı, Oya Gözel Durmaz'ın "Geri Dönüş ve Ermeni Emvâl-i Metrûkesinin iadesi: Kayseri (1918-1920)" adlı makalesi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde gündeme gelen konulardan biri de yurtlarından sürülen Ermenilerin dönüşüydü. Sağ kalan Ermenilerin memleketlerine dönmeye niyetlenmesi ya da dönmeleriyle birlikte yerelliklerde ortaya çıkan belki de en büyük sorun dönenlere mallarının iadesiydi. Mütareke dönemi hükümeti malların eski sahiplerine iadesi yönünde bir eğilim göstermiş olsa da uygulamada işler çok karmaşık biçimde ilerlemişti. Sorun yaratan ilk konu Ermeni emlakının tehirci takiben çok farklı muamelelere tabi kılınmasıydı. Kimi emlak müzayedeyle satılmış, kimine fiilen el konulmuş, kimi muhacirlere verilmiş, kimi hazineye geçmiş, kimiye devlet kurumlarınca resmi bir işlem yapılmaksızın kullanılmaktaydı. Tehcir esnasında hayatını kaybeden Ermenilerin mallarının mirasçılara verilmesi konusu da merkezi devletin aksi eğilimine rağmen zorluklarla yürüyordu. Gözel Durmaz'ın gösterdiği gibi bu ve benzeri durumlarda malların iadesi girişimlerinin sonuçlanma biçiminde etkili olan daha çok yerel dinamiklerdi. Yerel yöneticiler sıklıkla çeşitli zorluklar çıkararak malların iadesini engelliyorlardı. 1919'dan itibaren merkezi otoritenin zayıflayarak güvenlik sorununun ortaya çıkması ve zamanla İstanbul'a rakip bir başka otoritenin belirmesi de iade sürecini sekteye uğratmıştır. Anadolu'nun başka yerinde görülen bu sorunlar Kayseri sancağında da yaşanmıştır. Gözel Durmaz'ın makalesi savaş sonrasında Osmanlı hükümetinin Ermenilere mallarını iade etme yönünde bir eğilime girdiğini göstermesiyle literatüre özgün bir katkı yapmaktadır. Gözel Durmaz'a göre sürecin başarısız olmasıysa Ermeni mallarına çok çeşitli biçimlerde el konulmuş olmasından, merkezi hükümetin yerelde gücünün sınırlı olmasından ve yerel yöneticilerin eşrafla işbirliği halinde iadeleri engellemek için çalışmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nihayet, Turan ve Öztan'ın makalesinin ayrıntılı biçimde ele aldığı, Ankara hükümetinin olumsuz tavrı da Ermeni mallarının iadesinin önünü kesmiştir.

Dosyamızın son makalesi Mehtap Tosun'un "Belleğin Tanıklığında Hakikat ve Kimlik Arayışı: Dersim Ermenileri" başlıklı yazısı. Tosun yazısında, dosyamızdaki diğer makalelerden farklı olarak, Büyük Felaket'in daha doğrudan güncel boyutuna, hatırlama ve kimlik açısından ortaya çıkardığı meselelere yoğunlaşıyor. Bunu yapmak için de kimlik meselesinin belki de en yoğun biçimde yaşandığı bölgeyi, Dersim'i ele alıyor. Dersimli Ermenilerin bölge halkının geri kalanıyla olan ilişkisi büyük ölçüde bir korunma-kurtarılma hatırası üzerinden olmuş, bu da onların asimile olmasını, yani kendilerini bölgenin Kürt/Zaza-Alevi çoğunluğundan addetmelerini kolaylaştırmıştır. Öte yandan, yaygın biçimde benimsenen ve tarihsel kaynaklarca da teyit edilen bu koruma-kurtarma anlatısının çerperinde koruyanların maddi çıkar elde ettiklerine dair parçalı hatıralar da bulunmaktadır. Dahası, sağ kalan Ermeniler hem büyük ölçüde mülksüzleşmiş hem de varlıklarını sürdürebilmek için yoğun bir kimliksizleşme ve kültürsüzleşme sürecinden geçmeye razı olmuşlardır. Neticede akıbetleri Sünni çoğunlukla içiçe yaşayan Ermenilerinkinden çok farklı olsa da bu sonucun bireysel ve kolektif bedelleri de olmuştur. Tosun hafıza

ve kimlik meselelerine dair kuramsal yazından da faydalandığı yazısında özelde Dersimli Ermeniler arasında kimliklenme süreçlerini başıyla analiz ederken, genel olarak da güncel kimliklenme süreçlerinde tarihle kurulan ilişkinin ne denli önemli olduğunun bir kez daha altını çizmiş oluyor.

Elinizdeki sayı için yola çıkarken öncelik tanımak istediğimiz konulardan biri de Büyük Felaket'in bugünkü politik anlamıydı. Hatırlama, yüzleşme, hesaplaşma temaları etrafındaki yazılara da ağırlık vermek istiyorduk. Ne var ki hakem süreçleri ilerler ve dosya biçimlenirken mevzuun bu boyutunun zayıf kalacağını gördük. Sonuçta konuyu doğrudan ele alan tek yazı Tosun'un yazısı oldu. Bu eksikliği biraz olsun telafi edebilmek için daha önce de denediğimiz bir formatı, forumu kullanmayı uygun gördük. Katılımcılara Büyük Felaket'in bugünkü anlamı, 2015'te yapılan anma etkinlikleri, sol bir bakış açısının Ermeni Meselesi'ne nasıl bakması gerektiği gibi konularda sorular sorduk. Kadir Akın, Candan Badem, Mustafa Bayram Mısır ve Serkan Sariatay'ın katıldığı forumun, bu eksikliği bir nebze de olsa telafi edeceğini umuyoruz.

Son olarak dosyamızın adıyla ilgili bir not düşelim. Malum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ermenilerinin başına gelenlerin bir "soykırım" olup olmadığı, çok tartışmalı bir konu. Biz bu kadar farklı boyutları olan bir mesele için tek bir kavram etrafında tartışılmasının doğru olmadığını düşünüyoruz. Der Matossian'ın yazısında gösterdiği gibi yaşananları soykırım olarak gören akademisyenlerin yaklaşımları arasında da çok ciddi farklılıklar var. Aynı biçimde soykırım kavramını kullanmayanlar arasında Türkiye devletinin resmi tezlerini aynen benimseyenler olabildiği gibi resmi tezlere çok eleştirel bakan ve asla apolojetik bir tutum içine girmeyen tarihçi ve araştırmacılar da var.

Dolayısıyla sayı çağrımızda da, yazıların değerlendirme süreci boyunca da soykırım kavramını kullanma ya da kullanmama yönünde bir tavır almadık; yazıları okuyan hakemlerimiz de almadı. Bizim dosya adında tercih ettiğimiz kavram ise "Medz Yeğern", yani "Büyük Felaket" oldu. Bu kavramı mesela ABD başkanlarının çeşitli siyasi hesaplarla, Ermeni seçmenleri küstürmek ve Türkiye'yi kaybetmemek için kullandığını biliyoruz. Kavramın "soykırım" etrafında kopan fırtınayı tek başına dindiremeyeceği de aşikâr.

- Öte yandan Ermenilerin yaşadıklarına verdikleri özgün bir isimlendirme olduğu için Medz Yeğern kavramını önemsiyoruz. Kavram Türkçe'ye çevrildiğinde ortaya şöyle bir sorun çıkıyor: "felaket" sözcüğü doğal, kendiliğinden, kaçınılmaz bir olayı akla getiriyor. Ermenilerin Büyük Felaket'i elbette öyle bir olay değildi. Zaten kelimenin Ermenice anlamının insan eliyle yaratılan bir felaketi ima ettiği de söyleniyor. Bu nedenle dosya adında Medz Yeğern'i "Büyük Felaket – Büyük Suç" olarak kullanmayı tercih ettik. Gerçekten de Medz Yeğern, karar vericisinden uygulayıcısına, inkâr edeninden Ermeni mallarına el koyarak zenginleşenine kadar pek çok suçlusu olan bir felaketti. Bu büyük felaketin, bu büyük suçun tüm kurbanlarının anısı önünde eğiliyor ve *Praksis*'in bu sayısını onlara ithaf ediyoruz.